

e-mentor

DWUMIESIĘCZNIK SZKOŁY GŁÓWNEJ HANDLOWEJ W WARSZAWIE
WSPÓŁWYDAWCA: FUNDACJA PROMOCJI I AKREDYTACJI KIERUNKÓW EKONOMICZNYCH

2020, nr 1 (83)

Bakiera, L. i Gałęcka, Z. (2020). Poziom agresywności przyszłych psychologów w kontekście percypowanych postaw ich rodziców. *e-mentor*, 1(83), 5–13. <https://doi.org/10.15219/em83.1449>

Lucyna
Bakiera

Zuzanna
Gałęcka

Poziom agresywności przyszłych psychologów w kontekście percypowanych postaw ich rodziców

Aggressiveness of future psychologists in the context of perceiving parents' attitudes

Abstract

Aggression is one of the serious social problems because it may have many negative consequences for the victim, perpetrator, and witness. The aggressiveness of the employees whose professional role by definition requires helping others may particularly affect social relations. So, it is crucial to ask what level of aggressiveness is characteristic for students who are supposed to work for the benefit of other people in the future.

The article presents the results of research aimed at determining the level of aggressiveness of psychology students. Collected characteristics of potential psychologists were confronted with respondents' retrospective assessment of the parental attitudes of their mothers and fathers to identify possible links between those two factors. The family environment plays a crucial role in regulating the functioning of children and youth. In the study, it was examined if, and to what extent, experiencing negative parental attitudes, such as rejection, inconsistencies, excessive protection, and excessive requirements, increases the aggressiveness. And reversely, whether the feeling of autonomy and acceptance coincides with the lower intensity of that feature. The results indicate the particular importance of mothers' inconsistent attitudes and excessive fathers' requirements for the aggressiveness of academic youth taking up studies to become a psychologist.

Keywords: aggression, aggressiveness, students of psychology, profession of psychologist, parental attitudes

W artykule zaprezentowane zostaną wyniki badań nad agresywnością studentów psychologii w kontekście percypowanych postaw wychowawczych ich rodziców. Omówienie obejmuje odpowiedź na pytanie badawcze o związek między postawami rodzicielskimi spostrzeganymi przez młodzież studiującą psychologię a ich agresywnością.

Wprowadzenie

Zawód psychologa określany jest jako zawód misyjny (Czerw i Borkowska, 2010) i służba społeczna, czyli działanie na rzecz dobra innego człowieka (Szybińska i in., 2004). To profesja szczególnej użyteczności dla innych, nazywana również zawodem pożytku i zaufania społecznego oraz zawodem pomocowym (Golińska i Świętochowski, 1998). Misyjność tego zawodu wskazuje na ważne społecznie zadania, jakie są mu przypisywane. Na plan pierwszy wysuwa się niesienie profesjonalnej pomocy, co z kolei wiąże się z odpowiedzialnością za osoby, do których kierowane są działania psychologa. W aktywności psychologa istotne są zatem kompetencje interpersonalne związane z kontrolą emocjonalną, ponieważ klient (pacjent) dostosowuje swoje reakcje do obserwowanej ekspresji emocji terapeuty (Winkielman i in., 2016). W tym kontekście ważne i interesujące staje się sprawdzenie, jakie nasilenie agresywności ujawniają osoby, które wkrótce uzyskają dyplom i prawdopodobnie pracować będą w zawodzie psychologa. Można przypuszczać, iż wysoki jej poziom wpłynąłby negatywnie na profesjonalizm pomocy psychologicznej i uniemożliwił prawidłowy kontakt z klientem.

Misyjność zawodu a ryzyko agresywności psychologa

Oprócz wymogów formalnych, czyli ukończenia pięcioletnich studiów magisterskich, od psychologa oczekuje się określonych predyspozycji, na przykład zamiłowania do niesienia pomocy, chęci pracy z człowiekiem i umiejętności dostrzegania złożonych problemów, a także doradzania i konsultowania (Bakare, 2016; Kikas, 1999). Predyspozycje te nie podlegają jednak kształtowaniu czy trenowaniu, ponieważ edukacja psychologów nie obejmuje formowania osobowości. Również podczas rekrutacji na studia nie bierze się pod uwagę predyspozycji osobowych. Choć są zwolennicy wprowadzenia dodatkowej rozmowy kwalifikacyjnej z kandydatem na studia psychologiczne (Toeplitz-Winiewska, 2011), to aktualnie o przyjęciu decyduje wyłącznie wynik egzaminu maturalnego. Z tego względu na profesjonalizm i efektywność psychologa może wpływać m.in. niski poziom agresywności jego zachowania.

Zabiegi związane z regulacją emocji w życiu prywatnym (*emotional work*) są odmiennie od podejmowanych w sferze zawodowej (*emotional labor*), w której standardy regulacji emocji określa charakter pracy (Hochschild, 2009). Wymaganie regulacji emocjonalnej, która ekspozuje pewne stany emocjonalne przy jednoczesnym powstrzymywaniu okazywania innych, nawiązuje do koncepcji pracy emocjonalnej. W niektórych profesjach występują skodyfikowane zasady okazywania emocji (Szczygieł i in., 2009). Szczególnie w zawodach związanych ze świadczeniem usług, czy tzw. zawodach kontaktowych, bazujących na kontakcie interpersonalnym (Flaszyńska i Majcher-Teleon, 2019), istnieją oczekiwania określające sposób, w jaki pracownik może ujawniać emocje w kontakcie z klientem (Górska, 2015). Predyspozycje osobowe, na które składa się m.in. umiejętność regulacji stanów afektywnych, decydują zarówno o efektywności pracownika, jego zaangażowaniu w pracę i samopoczuciu (Bakker i Demerouti, 2017), jak i satysfakcji klientów (Salanova i in., 2005).

Interesujące jest, na ile psycholog potrafi stosować w pracy głęboką (wewnętrzną) formę pracy emocjonalnej (*deep acting*), która polega na modyfikacji doświadczanych emocji, w przeciwieństwie do pracy na poziomie płytkim, zewnętrznym (*surface acting*), polegającej wyłącznie na zmianie ekspresji emocji. Z tego punktu widzenia wysoki poziom agresywności psychologów wymagałby od nich zaawansowanej pracy emocjonalnej, aby sprostać standardom pracy z klientem (pacjentem). Ukierunkowanie aktywności psychologa na siebie (w postaci pracy mentalnej i emocjonalnej) może stanowić czynnik zakłócający proces terapeutyczny.

Doświadczenia zdobyte w rodzinie generacji (macierzystej) są jednym z kluczowych komponentów doświadczeń biograficznych, które wpływają na dyspozycje do profesjonalnego wykonywania zawodu psychologa. Szczególne znaczenie ma funkcjonowanie rodziców. Negatywne warunki socjalizacji dziecka

sprzyjają agresji i przemocy w stosunku do otoczenia społecznego, zarówno demonstrowanej na bieżąco, jak i w późniejszych okresach jego życia.

Percepcja postaw rodziców

Działania podejmowane przez rodziców na rzecz dziecka mogą być opisywane w terminach postaw rodzicielskich. Rozumiane są one jako trwała i nabyta skłonność do ustosunkowania się wobec dziecka, która obejmuje aspekt poznawczo-dążeńowo-afektywny, ukierunkowujący zachowanie rodziców (Ziemska, 2009). Postawa rodzicielska wyraża tendencję rodziców do pozytywnych lub negatywnych zachowań wobec dziecka i odnosi się do wychowawczego oddziaływania rodziców (Bakiera, 2019).

Mieczysław Plopa (2005) zauważa, że pozytywne działania rodzicielskie zawsze prezentują jakąś formę miłości i akceptacji, natomiast działania negatywne stanowią kombinację odrzucenia, nadmiernej kontroli czy ochraniania. Postawa akceptacji, według Plopy, manifestuje aprobatę dziecka. Dorosły traktuje dziecko z szacunkiem, jest wspierający i wrażliwy na jego potrzeby, okazuje zainteresowanie, dzięki czemu stwarza mu warunki dla poczucia przez nie bezpieczeństwa oraz ufności wobec innych osób i sytuacji.

Druga z prawidłowych postaw rodzicielskich, postawa autonomii czy racjonalnej tolerancji, ujawnia podmiotowe nastawienie rodzica wobec dziecka. Zachowanie dorosłego jest elastyczne, empatyczne, dostosowane do rozwojowych potrzeb potomka. Rodzic stwarza mu warunki sprzyjające rozwojowi jego samodzielności – daje możliwość decydowania w pewnych sprawach, odpowiednio do fazy rozwojowej, także samodzielnego rozwiązywania pojawiających się trudności i problemów. Jednocześnie ujawnia również rozsądną tolerancję wobec pomyłek dziecka.

Alternatywnym biegunem akceptacji jest odrzucenie, które wyraża dystans rodzica wobec dziecka. Dorosły unika bliskości, nie reaguje adekwatnie do potrzeb dziecka, traktuje je instrumentalnie. Jego działania bardziej koncentrują się na materialnych niż psychicznych potrzebach potomka. Ogół zachowań rodzica sprawia, iż dziecko czuje jego dezaprobatę i dystans emocjonalny.

Kolejna z negatywnych postaw dotyczy nadmiernej troski, nieadekwatnej do potrzeb i możliwości dziecka. Zachowanie rodzica ogranicza samodzielne działania potomka i tym samym blokuje rozwój jego autonomii. Dorosły odrzuca myśl, iż dziecko może dobrze funkcjonować bez jego pomocy. Nierzadko postawa ta skutkuje konfliktami, przejawianiem buntu oraz niechęcią do otwartości i zwierzenia się. Nadopiekuńczość rodziców wynikająca z przekonania o niezaradności dziecka i ujawniająca zbyt dużą ingerencję dorosłych, może przyczyniać się do zaburzeń lękowych dziecka (Faravelli i in., 2010).

Postawa nadmiernie wymagająca z kolei wyraża roszczeniowy stosunek rodzica wobec dziecka, oparty głównie na nakazach, poleceniach, zakazach. W przypadku, gdy nie respektuje ono zasad lub nie

realizuje zadań stawianych przez matkę lub ojca, następuje ostra krytyka. Relacje podporządkowane są restrykcyjnemu modelowi wychowania. Próby przejawiania przez dziecko samodzielności często są hamowane poprzez zakazywanie, przy jednoczesnym nakazywaniu innych czynności, bez brania pod uwagę faktycznych predyspozycji potomka. Akceptacja dotyczy jedynie lub głównie tych zachowań dziecka, które pozostają w zgodzie z oczekiwaniami matki lub ojca.

Ostatnia z wyróżnionych przez Ploę postaw – niekonsekwencji – ujawnia nieuzasadnioną zachowaniem dziecka zmienność rodzica. Znamienna niestabilność powoduje, że reakcje dorosłego są nieprzewidywalne, a przez to prowokują dziecko do działań obronnych czy izolacji.

Każda z wymienionych postaw, w zależności od intensywności danego oddziaływania, ma konsekwencje sprzyjające rozwojowi dziecka lub hamujące go. Jednak należy podkreślić, że istotne są zarówno konkretne działania rodziców, jak i sposób ich spostrzegania przez potomka. Percepcja aktywności rodzicielskiej, będąc odzwierciedleniem w świadomości dziecka zachowania matki i ojca, kreuje subiektywny obraz jego rzeczywistości i zostaje zakodowana w postaci śladu pamięciowego. Retrospektywna ocena postaw rodziców odnosi się do wspomnień ich aktywności, ale jest też modyfikowana przez aktualne relacje łączące dorosłe dzieci i ich rodziców.

Zachowanie rodziców a agresywność dziecka

Tendencja do agresywnego zachowania osób dorosłych jest efektem m.in. doświadczeń zdobytych w dzieciństwie i adolescencji, za które odpowiada zjawisko międzygeneracyjnego przenoszenia agresji (Doumas i in., 1994; Margolin i in., 2016; Timmons i in., 2019). Prawidłowe funkcjonowanie rodziców, charakteryzujące się konstruktywnymi postawami wobec potomstwa, kreuje sprzyjające środowisko rozwoju, natomiast awersyjny styl funkcjonowania matki lub ojca (Bakiera, 2016) przyczynia się do zahamowania lub pogorszenia rozwoju dziecka. Jednym z przejawów awersyjnego stylu rodzicielskiego jest fizyczna, psychiczna, seksualna lub ekonomiczna przemoc rodziców wobec potomka. O krzywdzeniu dziecka najczęściej mówi się w kontekście relacji z rodzicami (bądź najbliższymi opiekunami) ze względu na jego niską pozycję w rodzinnym systemie władzy, co czyni je podatnym na możliwość doświadczania aktów agresji (Krahe, 2005). Warto zaznaczyć, iż w przypadku stosowania przemocy nierzadko agresorzy są przekonani o skuteczności podejmowanych działań rodzicielskich, mających w ich mniemaniu wiązać się z przyszłymi korzyściami dla rozwoju dziecka. Zdarza się, że rodzice traktują potomka przedmiotowo, jak własność, nad którą mają prawo sprawować kontrolę w dowolny sposób.

Bycie ofiarą przemocy ma u dzieci długotrwałe skutki, ujawniające się w ich funkcjonowaniu społecznym i ogólnym psychicznym dobrostanie. Jednymi

z udowodnionych niedawno następstw przemocy fizycznej są zachowania agresywne, antyspołeczne, niska samoocena, zaburzenia umiejętności poznawczych czy też problemy z internalizacją reguł moralnych (Gershoff i Grogan-Kaylor, 2016). Irena Pospiszyl (1994), akcentując wpływ krzywdzenia dziecka na jego nieprawidłowy rozwój emocjonalny, podkreśla także wzrost poziomu agresywności, chwiejność emocjonalną oraz przejawianie wrogości w stosunku do otoczenia przy równoczesnym silnym przywiązaniu i psychicznym uzależnieniu od opiekunów-agresorów. Badania dowodzą zależności pomiędzy doświadczeniem przemocy a pogorszeniem zdrowia psychicznego (Abrahams i in., 2013; Anderson i Bushman, 2002; Craparo i in., 2014; Dąbkowska, 2009; Ogińska-Bulik, 2016).

Agresja podlega silnym oddziaływaniom społecznym. Wzorce zachowań agresywnych kształtują się w procesie uczenia społecznego. Modelowanie następuje głównie w środowisku rodzinnym. Współzależność między agresywnością rodziców i dzieci interpretowana jest w kategoriach transmisji międzypokoleniowej, która opiera się na długotrwałej obserwacji i naśladowaniu przez dziecko agresywnych zachowań rodziców (Rostowska, 1996). Ryzyko występowania agresywnych zachowań wśród młodzieży wzrasta, jeśli w dzieciństwie te osoby były obiektem agresji rodziców. Im więcej i dłużej trwającej przemocy doświadcza dziecko ze strony rodziców, tym większe jest prawdopodobieństwo występowania zachowań agresywnych, w tym przestępczych u tego dziecka, gdy stanie się adolescentem (Kmieciak-Baran, 2000). Rodzice postrzegani jako osoby agresywnie reagujące w sytuacjach trudnych, modelują u potomstwa agresywne strategie zaradcze. Szczególnie młodzież o obniżonej samoocenie częściej stosuje agresję lub unikanie jako sposób zaradczy (Borecka-Biernat, 2006a, 2006b). Rygorystyczne metody wychowawcze rodziców, naznaczone agresją słowną i fizyczną, stanowią dla potomstwa podstawowy wzorzec zachowania (Borecka-Biernat i Węglowska-Rzepa, 2000), a ich akty agresji wobec małych i nastoletnich dzieci traktuje się jako istotny czynnik wpływający na przestępczość wśród młodzieży (Hollin i in., 2008).

Agresygenne elementy środowiska rodzinnego to nie tylko przemoc rodziców, ale również deprywacja podstawowych potrzeb dziecka, brak wsparcia emocjonalnego ze strony rodziców oraz metody wychowawcze odwołujące się do pobłażliwości i niekonsekwencji (Sitarczyk, 2006). Danuta Borecka-Biernat (2006b) zwraca uwagę, że jednym ze źródeł agresji młodzieży jako sposobu radzenia sobie w sytuacjach trudnych jest tolerowanie przez rodziców agresji córki lub syna. Przejawem pobłażliwej postawy rodziców jest zezwalanie na agresję, co autorka traktuje jako czynnik hamujący kształtowanie kontroli emocjonalnej. Eksperyment Russella G. Geena, Davida Stonnera i Gary'ego L. Shope'a (2005) wskazuje, że po akcie agresji następuje osłabienie motywacji do hamowania kolejnych jej aktów. Z kolei Hanna Liberska i Mirosława Matuszewska (2007) ustaliły istotny związek między agresywnością dorastających dziewcząt

a niewłaściwymi postawami rodziców, szczególnie postawą nadmiernie wymagającą, ochraniającą i niekonsekwentną. U chłopców nie stwierdzono takiej zależności, a ogólna percepcja postaw rodzicielskich w ich ocenie była łagodniejsza. Z kolei badanie Hanny Liberskiej i Marzanny Farnickiej (2015) dowiodło związku między spostrzeganymi przez adolescentów niewłaściwymi postawami rodziców a agresywnością nastolatków, niezależnie od płci badanych. Wskazać można również na ustalenia dotyczące związku pomiędzy retrospektywną oceną doświadczania kar fizycznych w dzieciństwie a wzorcami gotowości do agresji u młodych dorosłych (Dominiak-Kochanek i Frączek, 2014). Wykazano istotny dodatni związek pomiędzy doświadczaniem kar fizycznych w dzieciństwie ze strony ojca a gotowością do agresji interpersonalnej zarówno mężczyzn, jak i kobiet. Nie zauważono podobnej tendencji w przypadku kar fizycznych stosowanych przez matkę badanych. Niektóre badania wskazują, że spostrzeganie wrogości ojca ma większe znaczenie dla kształtowania zaburzeń psychicznych dzieci niż wrogości matki (Khaleque, 2017). Dominowanie agresywnego stylu funkcjonowania ojców wpływa w głównej mierze na nastoletnich chłopców.

Badania dotyczące charakteru i częstotliwości błędów wychowawczych matek i ojców wskazują, że rodzice najczęściej przejawiają tendencję do rygoryzmu, agresji, hamowania aktywności dziecka, obojętności wobec niego oraz idealizowania go i ekspozowania własnej osoby (Pufal-Struzik, 2007). Ojcowie częściej niż matki hamują zachowanie dziecka. Częściej też przejawiają agresję jako środek oddziaływania na potomka. W rezultacie u dziecka mogą pojawić się zachowania agresywne jako sposób zwrócenia na siebie uwagi (Poraj, 2006). Dorastający doświadczający permanentnej deprivacji potrzeb lub przeświadczeni, że można ignorować pragnienia rodziców, nie rozwijają umiejętności właściwego reagowania wobec innych osób w rodzinie, grupie przyjaciół i społeczeństwie.

Biorąc pod uwagę konsekwencje płynące z pracy psychologa zarówno dla odbiorców jego usług (klientów), jak i jego samego, istotne są predyspozycje osobowe przyszłych psychologów, w tym skłonność do agresywności jako stałej dyspozycyjności do reagowania poprzez agresję (Pufal-Struzik, 2014). Szczególnie ryzyko związane jest z nieumiejętnością wyrażania gniewu, który jest emocjonalnym komponentem agresywności. Gniew różni się może intensywnością: od lekkiego rozdrażnienia aż do wściekłości i furii (Rubio-Garay i in., 2016), a w pracy psychologa nieumiejętność panowania nad jego ekspresją stanowi poważne zagrożenie w kontakcie z klientem (pacjentem).

Problem badań

Badanym zjawiskiem jest natężenie agresywności oraz jej składowych, czyli agresji fizycznej, słownej, gniewu i wrogości u młodych dorosłych, którzy pod-

jęli studia psychologiczne, prawdopodobnie planując udzielać profesjonalnej pomocy psychologicznej. Rola uwarunkowań rodzinnych w tworzeniu się nawyku do reagowania poprzez agresję skłania do zadania pytań o związek między nasileniem agresywności a postawami rodzicielskimi matki i ojca w retrospektywnej ocenie osób badanych. Sformułowano następujące pytania badawcze:

1. Jaki poziom agresywności przejawiają studenci psychologii na tle populacji?
2. Jakiego rodzaju postaw rodzicielskich matki i ojca, w ocenie studentów, korelują z wyższym poziomem agresywności?
3. Czy dominacja prawidłowych postaw rodzicielskich, w ocenie studentów psychologii, koreluje z mniejszym natężeniem agresywności?

Uwzględniając podejmowany przez osoby badane rodzaj studiów oraz zdobywaną wiedzę, postawiono hipotezę, iż będą one cechowały się niższym poziomem agresywności niż przeciętny poziom w populacji. Z kolei mając na uwadze istotną rolę postaw rodziców dla funkcjonowania potomstwa (Bandura i Walters, 1968; Borecka-Biernat, 2013; Gamez-Guadix i in., 2012; Liberska i Matuszewska, 2007; Ziemska, 2009) przypuszczano, że retrospektywna ocena pożądanego postaw rodzicielskich korelować będzie z mniejszym natężeniem agresywności studentów psychologii, natomiast niewłaściwych – z wyższym.

Metoda

Osoby badane i procedura badań

Grupę badaną stanowiło 101 osób w wieku od 20 do 26 lat. Byli to studenci psychologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu (studujący w trybie stacjonarnym i niestacjonarnym), w tym 88 kobiet (87,1%) oraz 13 mężczyzn (12,9%). Dysproporcja osób badanych ze względu na płeć związana jest z większą liczbą kobiet studiujących na kierunku psychologia. Wypełniali oni kwestionariusze za pośrednictwem internetu. Zaproszono ich do udziału w badaniu dzięki istnieniu na portalu społecznościowym zamkniętych grup przeznaczonych dla studentów konkretnych lat psychologii UAM.

Pomiar

W celu pomiaru ogólnego poziomu agresywności posłużono się Kwestionariuszem Agresji Bussa-Perry'ego. Kwestionariusz ten pozwala zbadać również poszczególne składowe agresywności: agresję słowną, agresję fizyczną, gniew oraz wrogość. Agresja fizyczna i agresja słowna stanowią komponenty behawioralne agresywności, gniew rozumiany jest przez autorów jako jej emocjonalny składnik, natomiast wrogość – element poznawczy (Aranowska i in., 2015). Opisywane narzędzie badawcze składa się z 29 twierdzeń, na które badany odpowiada, ustosunkowując się do pięciopunktowej skali, gdzie: 1 to „zupełnie do mnie nie pasuje”, 2 – „trochę do mnie nie pasuje”, 3 – „trudno powiedzieć”, 4 – „trochę do mnie pasuje”

Poziom agresywności przyszłych psychologów...

i 5 – „całkowicie do mnie pasuje”. Interpretacja wyników tenowych dla skal Kwestionariusza Agresji wynosi następująco: poniżej 29 tena to wyniki bardzo niskie, 30 do 39 tena – wyniki niskie, 40 do 44 tena – wyniki obniżone, 45 do 55 tena – wyniki przeciętne, 56 do 59 tena – wyniki podwyższone, 60 do 69 tena – wyniki wysokie, a powyżej 70 tena – wyniki bardzo wysokie. Rzetelność całego kwestionariusza, oszacowana za pomocą współczynnika zgodności wewnętrznej alfa Cronbacha, wynosi 0,89, natomiast poszczególnych skal odpowiednio: Agresja fizyczna – 0,85, Agresja słowna – 0,72, Gniew – 0,83 oraz Wrogość – 0,77.

Natomiast Kwestionariusz Retrospektywnej Oceny Postaw Rodzicielskich autorstwa Mieczysława Płopy (2006, s. 161) pozwolił na retrospektywną ocenę zachowań rodziców w zakresie pięciu postaw: akceptacji-odrzućenia, autonomii, nadmiernego ochraniańia, nadmiernych wymagań i niekonsekwencji. Kwestionariusz zawiera dwie wersje – osobno do zbadania retrospektywnej oceny postaw matki oraz ojca. W skład kwestionariuszy wchodzi po 50 twierdzeń, określających postępowanie każdego z rodziców wobec dziecka z perspektywy oceniającej osoby dorosłej. Badany ustosunkowuje się do każdej z pozycji za pomocą wyboru jednego z pięciu wariantów odpowiedzi: „a – zdecydowanie taki/a był/a i tak się zachowywał/a”, „b – raczej taki/a był/a i tak się zachowywał/a”, „c – mam wątpliwości, czy taki/a był/a i tak się zachowywał/a”, „d – raczej taki/a nie był/a i tak się nie zachowywał/a” oraz „e – zdecydowanie taki/a nie był/a i tak się nie zachowywał/a”. Narzędzie zostało skonstruowane do badania osób dorosłych

w wieku od 20 do 60 lat. Rzetelność poszczególnych skal Kwestionariusza Retrospektywnej Oceny Postaw Matki wynosi odpowiednio: dla Postawy akceptacji-odrzućenia – 0,90, Postawy nadmiernie wymagającej – 0,90, Postawy autonomii – 0,86, Postawy niekonsekwentnej – 0,93 oraz dla Postawy nadmiernie ochraniającej – 0,87. W przypadku Kwestionariusza Retrospektywnej Oceny Postaw Ojca rzetelności wymiarów wynoszą: Postawa akceptacji-odrzućenia – 0,89, Postawa nadmiernie wymagająca – 0,90, Postawa autonomii – 0,87, Postawa niekonsekwentna – 0,87, Postawa nadmiernie ochraniająca – 0,84.

Wyniki

Celem sprawdzenia poziomu agresywności przyszłych psychologów obliczono średni wynik ogólny w Kwestionariuszu Agresji. Odnotowano, iż na tle populacji charakteryzują się oni niższym natężeniem badanej cechy. Średnia grupy badanej wyniosła 71,1, co interpretować należy jako wynik niski (33 T). Z kolei analiza poszczególnych składowych agresywności świadczy o bardzo niskim nasileniu agresji fizycznej (27 T) wśród przyszłych psychologów oraz górnej granicy wyników niskich w agresji słownej (39T). Co więcej, osoby badane charakteryzowały się przeciętnym wynikiem w skali Wrogości (46 T) oraz obniżonym dla skali Gniewu (44 T – górna granica). Wyniki te, wraz z danymi na temat postaw matek i ojców w percepcji badanych, przedstawiono w tabeli 1.

W celu sprawdzenia normalności rozkładów otrzymanych wyników wykorzystano test Kołmogoro-

Tabela 1. Opis statystyczny zmiennych agresywności i jej komponentów oraz percypowanych postaw rodzicielskich (N= 101)

Zmienna	Statystyki opisowe								
	M	Me	Mo	SD	SKE	K	Min.	Maks.	
Agresywność wynik globalny	71,10	70	57	15,60	0,24	-0,47	40	109	
Agresja słowna	13,76	13	10	3,65	0,34	-0,64	7	22	
Agresja fizyczna	16,63	16	16	5,06	0,86	0,59	8	33	
Gniew	18,89	18	14	6,05	0,19	-0,71	7	32	
Wrogość	21,81	22	18	6,74	0,18	-1,03	10	36	
Postawa akceptacji-odrzućenia	matka	36,19	37	42	10,32	-0,58	-0,52	11	50
	ojciec	30,28	30	10	12,00	-0,07	-1,15	10	50
Postawa autonomii	matka	34,76	36	39	9,44	-0,31	-0,91	13	50
	ojciec	32,55	33	15	10,10	-0,11	-0,94	14	50
Postawa ochraniająca	matka	33,55	55	40	8,35	-0,26	-0,62	10	50
	ojciec	24,01	23	18	8,48	0,60	-0,28	10	48
Postawa wymagająca	matka	27,25	26	19	10,52	0,37	-1,09	10	48
	ojciec	29,45	30	14	11,74	0,10	-1,19	10	50
Postawa niekonsekwencji	matka	24,24	22	10	11,57	0,55	-0,95	10	50
	ojciec	29,73	29	22	11,52	0,12	-1,16	10	50

Legenda: M – średnia; Me – mediana, Mo – dominanta; SD – odchylenie standardowe; SKE – współczynnik skośności; K – współczynnik kurtozy; Min. – wynik minimalny; Maks. – wynik maksymalny.

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 2. Współczynnik korelacji *r* Pearsona dla retrospektywnej oceny postaw rodzicielskich i agresywności studentów psychologii

Retrospektywna ocena postaw rodzicielskich		Agresja globalna		Agresja słowna		Agresja fizyczna		Gniew		Wrogość	
		<i>r</i>	<i>p</i>	<i>R`</i>	<i>p</i>	<i>r</i>	<i>p</i>	<i>r</i>	<i>p</i>	<i>r</i>	<i>p</i>
Akceptacja-odrzućenie	matka	-0,09	<i>ni</i>	0,08	<i>ni</i>	0,03	<i>ni</i>	-0,10	<i>ni</i>	-0,19	<i>ni</i>
	ojciec	-0,14	<i>ni</i>	-0,11	<i>ni</i>	-0,08	<i>ni</i>	-0,03	<i>ni</i>	-0,18	<i>ni</i>
Autonomia	matka	-0,08	<i>ni</i>	0,11	<i>ni</i>	-0,00	<i>ni</i>	-0,06	<i>ni</i>	-0,19	<i>ni</i>
	ojciec	-0,13	<i>ni</i>	-0,17	<i>ni</i>	-0,05	<i>ni</i>	-0,04	<i>ni</i>	-0,13	<i>ni</i>
Nadmierne ochranianie	matka	0,10	<i>ni</i>	-0,003	<i>ni</i>	0,04	<i>ni</i>	0,04	<i>ni</i>	0,18	<i>ni</i>
	ojciec	0,16	<i>ni</i>	0,01	<i>ni</i>	0,12	<i>ni</i>	0,15	<i>ni</i>	0,13	<i>ni</i>
Nadmierne wymaganie	matka	0,12	<i>ni</i>	-0,04	<i>ni</i>	0,02	<i>ni</i>	0,09	<i>ni</i>	0,21	0,033
	ojciec	0,25	0,011	0,25	0,013	0,07	<i>ni</i>	0,16	<i>ni</i>	0,25	0,01
Niekonsekwencja	matka	0,25	0,013	0,05	<i>ni</i>	0,09	<i>ni</i>	0,19	0,05	0,30	0,003
	ojciec	0,18	<i>ni</i>	0,15	<i>ni</i>	0,00	<i>ni</i>	0,11	<i>ni</i>	0,23	0,022

Legenda: *p* – poziom istotności, *ni* – wynik nieistotny.

Źródło: opracowanie własne.

wa–Smirnowa z poprawką Lillieforsa. Poziomy istotności świadczą o normalności rozkładów wyników w zakresie agresywności oraz ocen postaw rodziców, dlatego do analiz zastosowano testy parametryczne. Aby sprawdzić, czy istnieje związek między retrospektywną oceną postaw rodzicielskich a agresywnością przyszłych psychologów, zastosowano współczynnik korelacji *r* Pearsona. Analiza korelacji wykazała istotny dodatni związek pomiędzy retrospektywną oceną niekonsekwentnej postawy matki oraz nadmiernie wymagającej postawy ojca a agresywnością studentów. Nieistotny statystycznie okazał się związek pomiędzy retrospektywną oceną pozostałych postaw rodzicielskich a globalnym natężeniem agresywności. Agresja słowna studentów współwystępuje z nadmiernymi wymaganiami dostrzeganymi u matek. Fizyczny aspekt agresywności nie koreluje z żadną postawą rodziców. Gniew koreluje natomiast z niekonsekwencją matek. Najwięcej istotnych zależności wykazuje wrogość, która współwystępuje z postawami nadmiernego wymagania oraz niekonsekwencji, spostrzeganej przez młodzież akademicką zarówno u matek, jak i ojców. Istotne statystycznie zależności są niskie. Wyniki te przedstawiono w tabeli 2.

Dyskusja

Uzyskane wyniki badania agresywności studentów psychologii (z założenia przyszłych psychologów) są zgodne z przewidywaniem i wskazują na mniejsze natężenie agresywności badanych w odniesieniu do populacji. Studenci wykazują bardzo niski lub niski poziom agresywności fizycznej i słownej oraz gniewu. Pewnym odstępstwem w wynikach studentów psychologii jest ich wrogość, która plasuje się na poziomie przeciętnym w odniesieniu do populacji. Jest ona szczególnie interesująca i warta dalszych badań, ponieważ ten aspekt agresywności najczęściej współwystępuje na poziomie istotności statystycznej

z postawami nadmiernie wymagającymi oraz niekonsekwencji matek i ojców. Spośród postaw rodziców to te dwa nastawienia można traktować jako kluczowe z punktu widzenia etiologii agresji ujawnianej przez młodzież studiującą psychologię. Uzyskane wyniki są zgodne z ustaleniami Liberskiej i Matuszewskiej (2007).

Analiza literatury przedmiotu (Borecka-Biernat, 2013; Dominiak-Kochanek i Frączek, 2014; Gamez-Guadix i in., 2012; Liberska i Matuszewska, 2007; Lopez i in., 2008; Łodygowska i Tyl, 2019; Poraj, 2014; Williams i in., 2007; Ziemska, 2009) wskazuje na rolę uwarunkowań rodzinnych, w tym niewłaściwych postaw rodzicielskich, w tworzeniu się nawyku do reagowania poprzez agresję. Zależność pomiędzy retrospektywną oceną postawy niekonsekwentnej matki a agresywnością badanych potwierdza dotychczasowe badania dotyczące najsilniejszego wpływu tejsze postawy nieprawidłowej na kształtowanie się agresywnych zachowań (Chęć i in., 2016; Farnicka i Liberska, 2014). Borecka-Biernat (2013) wskazuje, że młodzież, która posługiwała się w konfliktach interpersonalnych strategią agresji, najczęściej oceniała postawę własnych rodziców jako niekonsekwentną. Przejawianie niestabilnego stosunku wobec dziecka powoduje postrzeganie rodzica jako nieprzewidywalnego i niekiedy impulsywnego, co może przyczynić się do wykształcenia się u dziecka chwiejności emocjonalnej oraz ujawniania podobnych działań w przyszłości w stosunku do otoczenia społecznego poprzez proces modelowania (Bakiera i Harwas-Napierała, 2016). Konieczność modelowania konstruktywnych reakcji emocjonalnych wydaje się szczególnie istotna z punktu widzenia profilaktyki zachowań agresywnych. Ponadto skłonność do reagowania agresją tłumaczona może być także brakiem umiejętności odróżniania zachowań akceptowanych społecznie od tych nieaprobowanych oraz trudnościami w internalizacji reguł społecznych.

Poziom agresywności przyszłych psychologów...

Z kolei zależność pomiędzy retrospektywną oceną postawy wymagającej ojca a większym nasileniem agresywności związana może być z rodzącą się u dziecka frustracją dotyczącą nierealistycznych wymagań wobec niego. Zgodnie z koncepcją Dollarda i Millera (1969) frustracja prowadzi do agresji. Zbyt duża presja wywierana na dziecko, które nie jest w stanie sprostać oczekiwaniom, powodować może także bunt przejawiający się w nieakceptowanych społecznie, agresywnych zachowaniach. Manifestuje się on niekiedy w odniesieniu do źródła powstałych frustracji – rodzica, wobec którego dziecko zdaje się być podporządkowane, znajdując się niżej w hierarchii rodzinnej. Swoje negatywne emocje może ono przenosić w sposób nieaprobowany na otoczenie społeczne, a zwyczaj ten może się utrwalić, przejawiając się w wyższym poziomie agresywności u człowieka już dorosłego. Niepotwierdzone statystycznie w pracy zależności pomiędzy percepcją prawidłowych postaw rodzicielskich a zmniejszonym nasileniem tendencji do reagowania poprzez agresję nie udowadniają tezy traktującej o pozytywnym wpływie właściwych oddziaływań rodzicielskich na kształtowanie się osobowości (Ziemska, 1975). Zaskakujący okazał się również brak związku między retrospektywną oceną pozostałych nieprawidłowych postaw rodzicielskich, tj. postawy odrzucającej, nadmiernie ochraniającej, wymagającej matki oraz niekonsekwentnej ojca a ogólnie mierzoną agresywnością osób badanych. Trudności w wyjaśnieniu powyższych wyników skłaniać mogą ku dalszej eksploracji poruszanej problematyki.

Wiedza na temat specyfiki pracy psychologa w relacji z klientem (pacjentem) pozwala wnioskować o pewnych predyspozycjach, jakimi powinien wyróżniać się przyszły psycholog. Jedną z nich stanowi niewątpliwie stabilność emocjonalna. Trudno wyobrazić sobie skutecznie działającego psychologa charakteryzującego się labilnością emocjonalną, brakiem umiejętności właściwego reagowania w sytuacjach społecznych oraz podejmowaniem zachowań agresywnych. Należy przypomnieć, że nieco ponad połowa osób badanych zadeklarowała, iż nie doświadczyła w dzieciństwie przemocy ze strony rodziny. Być może fakt ten ma swoje odzwierciedlenie w niskim nasileniu agresywności badanych. Za niewysoki poziom agresywności u studentów psychologii odpowiadać może również większa znajomość mechanizmów ludzkiego zachowania oraz adaptacyjnych metod radzenia sobie z trudnościami, nabytych z racji zainteresowania tematyką bądź też już w trakcie studiów, w ramach zajęć. Uzyskane rezultaty pozwalają sądzić, że dla badanych praca w zawodzie psychologa nie będzie wiązała się z nadmiernym wysiłkiem z zakresu pracy emocjonalnej (Hochschild, 2009), co w perspektywie długofalowej mogłoby prowadzić do obniżenia zadowolenia z pracy i wypalenia zawodowego. Jak zauważa Hochschild (2012), praca emocjonalna jest niewidoczna, ale niezbędna dla pomyślnej opieki nad pacjentami. Ponadto płytka strategia pracy emocjonalnej, poprzez tłumienie ekspresji emocjonalnej,

podwyższa poziom stresu i wyczerpania emocjonalnego (Gross, 2002). Podsumowując, uzyskany wynik pozwala na optymizm dotyczący pracy przyszłych psychologów, wykonujących najprawdopodobniej już niedługo zawód zaufania publicznego.

Ograniczenia

Warto zwrócić uwagę na dysproporcję wśród osób badanych ze względu na płeć. Większość studentów na kierunku psychologia na Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, gdzie prowadzone były badania, to kobiety. Można domniemywać, iż podobnie kształtuje się to też na innych uczelniach. Niewykluczone, że przyczyną tego zjawiska są różnice między płciami związane z kompetencjami emocjonalnymi, które stają się zauważalne już w okresie dzieciństwa (Filipiak, 2001). Prawdopodobnie wynika to z odmiennego sposobu socjalizacji dzieci z uwagi na ich płeć. Dowiedziono (op. cit.), iż rodzice częściej mają tendencję do odnoszenia się w sposób bardziej emocjonalny w stosunku do dziewczynek niż do chłopców. Skutkiem tego zjawiska pozostaje szerszy zakres kompetencji emocjonalnych po stronie dorosłych kobiet, które to nierzadko zorientowane są na pełnienie ról odmiennych w porównaniu z płcią przeciwną. Większa empatia emocjonalna, łatwość i chęć prowadzenia rozmów na tematy dotyczące uczuć czy też otwartość na otoczenie, to być może te cechy kobiet, które w dużej mierze odpowiadają za częstsze podejmowanie pracy w zawodach polegających na interakcji z ludźmi, oraz co więcej – pomocy im. Możliwe więc, iż stąd wynika nadreprezentacja kobiet na studiach psychologicznych.

Pewne wątpliwości wobec przeprowadzonych badań może wzbudzać zastosowany Kwestionariusz Agresji, którego wszystkie itemy są ogólnie dostępne w wersji elektronicznej. Oznacza to, że każdy może się z nim zapoznać w internecie. Zastrzeżenie takie dotyczy jednak wielu narzędzi stosowanych w badaniach naukowych, a także w diagnostyce psychologicznej (np. na potrzeby postępowania sądowego czy w procesie rekrutacji do służb mundurowych). Upublicznienie pozycji testowych i pełnych wersji kwestionariuszy stwarza dodatkowy problem w diagnostyce psychologicznej oraz w badaniach naukowych i nakazuje ostrożność w generalizacji uzyskanych wyników.

Bibliografia

- Abrahams, N., Jewkes, R. i Mathews, S. (2013). Depressive symptoms after sexual assault among women: understanding victim-perpetrator relationships and the role of social perceptions. *African Journal of Psychiatry*, 16(4), 288–293. <https://doi.org/10.4314/ajpsy.v16i4.39>
- Anderson, C. A. i Bushman, B. J. (2002). Human aggression. *Annual Review of Psychology*, 53, 27–51. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.53.100901.135231>
- Aranowska, E., Rytel, J. i Szymańska, A. (2015). *Kwestionariusz Agresji Bussa-Perry'ego: trafność, rzetelność i normy*. Instytut AMITY.

- Bakare, A. O. (2016). Evolving expectations for personality traits in counselling psychologist in training. *IFE Psychologia*, 24(2), 267–278.
- Bakiera, L. (2016). Aversive parenting. An attempt of conceptualization. W: H. Liberska i M. Farnicka (red.), *Aggression as a challenge: Theory and research: Current problems* (s. 187–198). Peter Lang Edition.
- Bakiera, L. (2019). Wychowanie i rodzicielstwo, styl wychowania i styl rodzicielski. Analiza terminologiczna. *Psychologia Wychowawcza*, 58(16), 60–72. <https://doi.org/10.5604/01.3001.0013.6361>
- Bakiera, L. i Harwas-Napierała, B. (2016). *Wzory osobowe w rozwoju człowieka*. Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Bakker, A. B. i Demerouti, E. (2017). Job demands–resources theory: Taking stock and looking forward. *Journal of Occupational Health Psychology*, 22(3), 273–285. <https://doi.org/10.1037/ocp0000056>
- Bandura, A. i Walters, R. H. (1968). *Agresja w okresie dorastania. Wpływ praktyk wychowawczych i stosunków rodzinnych*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Borecka-Biernat, D. (2006a). Strategie obrony radzenia sobie młodzieży w społecznych sytuacjach trudnych w kontekście poczucia umiejscowienia kontroli i modelującego wpływu rodziców. W: T. Rostowska i J. Rostowski (red.), *Wokół wychowania. Rola rodziny i szkoły w procesie socjalizacji dziecka* (s. 177–187). Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Informatyki.
- Borecka-Biernat, D. (2006b). *Strategie radzenia sobie młodzieży w trudnych sytuacjach społecznych. Psychospołeczne uwarunkowania*. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Borecka-Biernat, D. (2013). Czynniki środowiska rodzinnego w warunkowaniu agresywnej strategii radzenia sobie młodzieży gimnazjalnej w sytuacjach konfliktu społecznego. *Polskie Forum Psychologiczne*, 18(1), 41–64.
- Borecka-Biernat, D. i Węglowska-Rzepa, K. (2000). *Zachowanie młodzieży w sytuacji kontaktu społecznego*. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Chęć, M., Potemkowski, A., Wąsik, M. i Samochowiec, A. (2016). Postawy rodzicielskie a agresja młodzieży w subkulturze Emo. *Psychiatria Polska*, 50(1), 19–28. <http://dx.doi.org/10.12740/PP/36316>
- Craparo, G., Gori, A., Petruccelli, I., Cannella, V. i Simonelli, C. (2014). Intimate partner violence: relationships between alexithymia, depression, attachment styles, and coping strategies of battered women. *Journal of Sexual Medicine*, 11(6), 1484–1494. <https://doi.org/10.1111/jsm.12505>
- Czerw, A. i Borkowska, A. (2010). Praca zawodowa jako obszar realizowania misji społecznej. *Psychologia Społeczna*, 4(15), 303–315.
- Dąbkowska, M. (2009). Zaburzenie stresowe pourazowe u kobiet jako wynik przemocy ze strony partnera. *Alkoholizm i Narkomania*, 22(1), 11–20.
- Dollard, J. i Miller, N. E. (1969). *Osobowość i psychoterapia: analiza w terminach uczenia się myślenia i kultury*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Dominiak-Kochanek, M. i Frączek, A. (2014). Retrospektywna ocena doświadczania kar fizycznych w dzieciństwie a wzorce gotowości do agresji u młodych dorosłych. *Psychologia Rozwojowa*, 19(3), 69–84. <https://doi.org/10.4467/20843879PR.14.019.2306>
- Doumas, D., Margolin, G. i John, R. (1994). Intergenerational transmission of aggression across three generations. *Journal of Family Violence*, 9(2), 157–175. <https://doi.org/10.1007/BF01531961>
- Faravelli, C., Di Paola, F., Scarpato, M. A. i Fioravanti, G. (2010). Parental attitudes of mothers of patients with panic disorder. *Italian Journal of Psychopathology*, 16(2), 144–149.
- Farnicka, M. i Liberska, H. (2014). Przejawy agresywności współczesnej młodzieży i ich uwarunkowania rodzinne. *Rocznik Lubuski*, 40(1), 43–57.
- Filiipiak, G. (2001). Kompetencja emocjonalna kobiet i mężczyzn a życie w rodzinie. *Roczniki Socjologii Rodziny*, 13, 197–207.
- Flaszyńska, E. i Majcher-Teleon, A. (2019). Klasyfikacja zawodów i specjalności na potrzeby rynku pracy – od przeszłości do przyszłości. *Edukacja Ustawiczna Dorosłych*, 2(105), 15–31.
- Gamez-Guadix, M., Carrobbles, J. A., Almendros, C. i Munoz-Rivas, M. J. (2012). Interparental violence and children's long-term psychosocial adjustment: the mediating role of parenting practices. *The Spanish Journal of Psychology*, 15(1), 145–55. https://doi.org/10.5209/rev_SJOP.2012.v15.n1.37299
- Geen, R. G., Stonner, D. i Shope, G. L. (2005). Agresja sprzyja agresji: materiał dowodowy przeciw hipotezie *katharsis*. W: E. Aronson (red.), *Człowiek istota społeczna. Wybór tekstów* (s. 377–388). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Gershoff, E. T. i Grogan-Kaylor, A. (2016). Spanking and child outcomes: old controversies and new meta-analyses. *Journal of Family Psychology*, 30(4), 453–469. <https://doi.org/10.1037/fam0000191>
- Golińska, L. i Świętochowski, W. (1998). Temperamentalne i osobowościowe determinanty wypalenia zawodowego u nauczycieli. *Psychologia Wychowawcza*, 41(5), 385–398.
- Górska, R. (2015). Praca emocjonalna dorosłych. Pomieć skutecznością a wypaleniem zawodowym pracownika. *Edukacja Dorosłych*, 1, 91–102.
- Gross, J. J. (2002). Emotion regulation: Affective, cognitive, and social consequences. *Psychophysiology*, 39(3), 281–291. <https://doi.org/10.1017/S0048577201393198>
- Hochschild, A. R. (2009). *Zarządzanie emocjami. Komercjalizacja ludzkich uczuć*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Hochschild, A. R. (2012). Preface to the 2012 edition. W: A. R. Hochschild, *The Managed Heart: Commercialization of Human Feeling* (s. 9–14). University of California Press.
- Hollin, C. R., Browne, D. i Palmer, E. J. (2008). *Przestępczość wśród młodzieży. Rozpoznanie zjawiska, diagnozowanie i profilaktyka*. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Khaleque, A. (2017). Perceived parental hostility and aggression, and children's psychological maladjustment, and negative personality dispositions: A meta-analysis. *Journal of Child and Family Studies*, 26(4), 977–988. <https://doi.org/10.1007/s10826-016-0637-9>
- Kikas, E. (1999). School psychology in Estonia: Expectations of teachers and school psychologists versus reality. *School Psychology International*, 20(4), 352–364. <https://doi.org/10.1177/0143034399204003>
- Kmieciak-Baran, K. (2000). *Młodzież i przemoc. Mechanizmy socjologiczno-psychologiczne*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Krahe, B. (2005). *Agresja*. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Liberska, H. i Farnicka, M. (2015). Agresywność i zachowania agresywne młodzieży a percypowane przez nią postawy rodzicielskie. Perspektywa rozwojowa. *Psychologia Rozwojowa*, 20(4), 25–44. <https://doi.org/10.4467/20843879PR.15.020.4463>

Liberska, H. i Matuszewska, M. (2007). Rodzinne uwarunkowania zachowań agresywnych u młodzieży. *Roczniki Socjologii Rodziny*, 18, 187–200.

Lopez, E. E., Perez, S. M., Ochoa, M. i Ruiz, D. M. (2008). Adolescent aggression: effects of gender and family and school environments. *Journal of Adolescence*, 31(4), 433–450. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2007.09.007>

Lodygowska, E. i Tyl, M. (2019). Psychologiczny syndrom agresji adolescentów w kontekście funkcjonowania rodziny i rodziców. *Developmental Psychology*, 23(3), 23–37. <https://doi.org/10.4467/20843879PR.18.014.9355>

Margolin, G., Ramos, M. C., Timmons, A. C., Miller, K. F. i Han, S. C. (2016). Intergenerational transmission of aggression: Physiological regulatory processes. *Child Development Perspectives*, 10(1), 15–21. <https://doi.org/10.1111/cdep.12156>

Ogińska-Bulik, N. (2016). Ruminacje a skutki traumy u kobiet doświadczających przemocy w rodzinie. *Roczniki Psychologiczne*, 19(4), 627–642. <http://dx.doi.org/10.18290/rpsych.2016.19.4-1pl>

Plopa, M. (2005). *Psychologia rodziny: teoria i badania*. Oficyna Wydawnicza „Impuls”.

Plopa, M. (2006). *Więzi w małżeństwie i rodzinie: metody badań*. Oficyna Wydawnicza „Impuls”.

Poraj, G. (2006). Wyznaczniki, cele i przejawy agresji w świetle badań młodzieży szkolnej. W: T. Rostowska i J. Rostowski (red.), *Wokół wychowania. Rola rodziny i szkoły w procesie socjalizacji dziecka* (s. 196–208). Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Informatyki.

Poraj, G. (2014). Agresja i przemoc w rodzinie. W: I. Janicka i H. Liberska (red.), *Psychologia rodziny* (s. 483–504). Wydawnictwo Naukowe PWN.

Pospiszyl, I. (1994). *Przemoc w rodzinie*. Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.

Pufal-Struzik, I. (2014). *Agresywność młodzieży: źródła, mechanizmy, oblicza: studium empiryczne*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego.

Pufal-Struzik, I. (red.). (2007). *Agresja dzieci i młodzieży*. Wydawnictwo Pedagogiczne ZNP.

Rostowska, T. (1996). Transmisja międzypokoleniowa w rodzinie w zakresie zachowań agresywnych. *Przegląd Psychologiczny*, 1–2(39), 177–186.

Rubio-Garay, F., Carrasco, M. i Amor, P. J. (2016). Aggression, anger and hostility: Evaluation of moral disengagement as a mediational process. *Scandinavian Journal of Psychology*, 57(2), 129–135. <https://doi.org/10.1111/sjop.12270>

Salanova, M., Agut, S. i Peiro, J. M. (2005). Linking organizational resources and work engagement to employee performance and customer loyalty: The mediation of service climate. *Journal of Applied Psychology*, 90(6), 1217–1227. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.90.6.1217>

Sitarczyk, M. (2006). Środowisko rodzinne nieletnich sprawców zabójstw. W: T. Rostowska i J. Rostowski (red.), *Wokół wychowania. Rola rodziny i szkoły w procesie socjalizacji dziecka* (s. 209–216). Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Informatyki.

Szczygieł, D., Bazińska, R., Kadzikowska-Wrzosek, R. i Retowski, S. (2009). Praca emocjonalna w zawodach usługowych – pojęcie, przegląd teorii i badań. *Psychologia Społeczna*, 4(3), 155–166.

Szybińska, K., Mroczkowska, D. i Toeplitz, Z. (2004). Obraz psychologa w oczach niepsychologów. *Przegląd Psychologiczny*, 2, 191–219.

Toeplitz-Winińska, M. (2011). Czego społeczeństwo oczekuje od psychologów? *Roczniki Psychologiczne*, 14(2), 85–88.

Timmons, A. C., Han, S. C., Chaspari, T., Kim, Y., Pettit, C., Narayanan, S. i Margolin, G. (2019). Family-of-origin aggression, dating aggression, and physiological stress reactivity in daily life. *Physiology & Behavior*, 206(1), 85–92. <https://doi.org/10.1016/j.physbeh.2019.03.020>

Williams, S. T., Conger, K. J. i Blozis, S. A. (2007). The development of interpersonal aggression during adolescence: the importance of parents, siblings, and family economics. *Child Development*, 78(5), 1526–1542. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2007.01081.x>

Winkielman, P., Carr, E. W., Galit, H. i Kavanagh, L. C. (2016). Imitation, emotion, and embodiment. W: J. Stelmach, B. Brożek i Ł. Kwiatek (red.), *The Normative Mind* (s. 89–110). Copernicus Center Press.

Ziemska, M. (1975). *Rodzina a osobowość*. Wiedza Powszechna.

Ziemska, M. (2009). *Postawy rodzicielskie*. Wiedza Powszechna.

Lucyna Bakiera jest profesorem nadzwyczajnym Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, doktorem habilitowanym nauk społecznych w zakresie psychologii. Swoją aktywność naukową skupia wokół problematyki rozwoju psychicznego w okresie dorastania i dorosłości. Jest inicjatorką interdyscyplinarnego nurtu badań w zakresie parentologii. Autorka książki: *Zaangażowane rodzicielstwo a autokreacyjny aspekt rozwoju dorosłych oraz Czy dorastanie musi być trudne?* a także współautorka *Leksykonu psychologii rozwoju człowieka* i monografii *Wzory osobowe w rozwoju człowieka*.

Zuzanna Galecka jest magistrem psychologii, absolwentką Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu ze specjalnością psychologia kliniczna. Aktualnie pracuje na stanowisku psychologa w przedszkolach, gdzie zajmuje się prowadzeniem indywidualnych zajęć dla dzieci z trudnościami w rozwoju, a także zajęć grupowych wspierających ich rozwój społeczno-emocjonalny. Odbywa konsultacje dla rodziców oraz współpracuje z kadrą placówek, wspierając nauczycieli w rozwiązywaniu problemów wychowawczych.